

BÂD-I HEVÂ VERGİLERİNE BİR ÖRNEK: RESM-İ ÂRUS

Doç. Dr. Gül AKYILMAZ*

I. GİRİŞ

Osmanlı malî sistemi içinde devletin en önemli gelir kaynağını teşkil eden vergilerin “tekâlif-i şer’iye” ve “tekâlif-i örfiye” olmak üzere iki ana bölüme ayrıldığı görülmektedir. Bu vergilerin bir kısmı, doğrudan merkezi hazineye aktarılırken bir kısmını toplama yetkisi de sipahilere havale edilmiştir. Burada dikkat çekici olan husus şer’i vergilerin sayısı son derece sınırlıyken gelenek-görenek vergileri olarak da adlandırılan¹ örfi vergilerin büyük bir çeşitlilik göstermesidir. Osmanlılar bir yandan fethettikleri yeni topraklarda eskiden beri uygulanan vergi düzenini kendi sistemine uyarlayacak düzenlemeler yaparak yürürlükte bırakarak, öte yandan da bazı yeni vergileri uygulamaya koymuştur. Böylelikle bu vergiler öylesine çok ve bölgeden bölgeye çeşitlilik göstermiştir ki bunların tam bir listesini çıkarabilmek adeta imkânsızlaşmıştır².

Tekâlif-i Örfiye içinde yer alan önemli bir kalem de bâd-ı hevâ vergileridir. Makalenin konusunu teşkil eden resm-i ârus da bâd-ı hevâ vergileri içinde en dikkat çekenidir. Çünkü bu resim, bazı yazarlarca Osmanlı Tımar Sisteminin feodal düzenle ilişkisini sağlayan önemli delillerden biri olarak görülmekte ve feodal sistemde serflerden alınan “formarriage”e benzetilmektedir. Bu sebeple makalenin sınırları içinde, öncelikle Osmanlı uygulamasında karşımıza çıkan resm-i ârus hakkında bilgi verilecek sonra da feodal sistemdeki formarriage ile karşılaştırılması yapılacaktır.

II. RESM-İ ÂRUS

Resm-i ârusun da içinde yer aldığı bâd-ı hevâ vergisi bir Osmanlı maliye terimi olarak, ne zaman tahakkuk edip, tahsil edileceği belli olmayan bazı resimleri ifade etmek için kullanılmıştır³. Mufassal tahrir defterlerinde şehir, kasaba, köy, mezra veya cemaat gibi sayım ünitelerine ait gelirlerin dökümü verilirken genelde bu gelirlerin en son kalemını bâd-ı hevâ vergileri

* S. Ü. Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi

¹ ÜÇÖK Coşkun/MUMCU Ahmet/BOZKURT Gülnihal, Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1996, s. 221.

² Bu vergilerden bazıları şunlardır: Adet-i Ağnam, Yaylak ve Kışlak Resmi, Otlak ve Yatak Resmi, Değirmen Resmi, Kovan Resmi, Bennâk Resmi, Mücerret Resmi, Resm-i Nikâh, Resm-i Kismet, Resm-i Hüccet, İhtisap Resmi, Kasaphane, Kellehane, Paçahane, Ciğer Resimleri, bâd-ı hevâ Vergileri. ÜÇÖK/MUMCU/BOZKURT, s. 221; CİN Halil/AKGÜNDÜZ Ahmet, Türk Hukuk Tarihi, C.1, Konya 1989, s. 308-309.

³ SAHİLLİOĞLU Halil, “bâd-ı hevâ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul 1991, s. 416.

oluşturmuştur⁴. Bu kayıtlarda diğer vergilerin tahsil vakti ve mevsimi belli iken bâd-ı hevânınki belirtilmez.

Genel kanunnâmelerde ve bazı sancak kanunnâmelerinde bâd-ı hevâ vergileri olarak resm-i ârus, cürm-ü cinayet, ev yeri tapusu, tapu-ı çiftlik, tütün resmi ve deştibâni zikredilmektedir⁵. Ayrıca tahrir defterlerinde hasıl kısmında aynı başlık altında birkaç resim daha sayılmaktadır⁶. Bu bilgiler ışığında bâd-ı hevâ vergilerinin resm-i ârus, cürm-ü cinayet⁷, çiftlik tapusu⁸, ev tapusu⁹, tütün ya da duhan resmi¹⁰, abd-i âbık ve kenizek muştuluğu¹¹, yave ve kaçgun resmi¹², deşt-i bâni¹³ ve beytülmal mâl-i gaip ve mâl-i mefkut¹⁴ dan oluştuğu anlaşılmaktadır.

Resm-i ârus, ârûsiyye, ârusane ve gerdek resmi adlarıyla defterlere kaydedilen ve düğün ya da gerdek sırasında alınan vergi de bâd-ı hevâ vergileri kapsamında yer almaktadır. Bazı yazarlarca feodal karakterli bir vergi olarak nitelendirilen¹⁵ resm-i ârusa Osmanlı hakimiyetine giren bölgelerin Kanunnâmelerinde de rastlanmaktadır¹⁶. Bu topraklar Osmanlı hakimiyetine girince resm-i ârus ile ilgili hükümler bir süre aynen muhafaza edilmiş, daha

⁴ Makalemizin sonunda hicri 986 (1579) tarihli Çankırı Mufassal Defteri'nden bir örnek yerel maktadır.

⁵ "Bad-ı hevâ deyu defterde kaydolan resm-i arus ve cürm-ü cinayet ve tapu-ı çiftlik ve ev yeri tapusu ve hariçten gelüp kışlayanların tütün resmidir". Celalzâde Kanunnâmesi, III, m. 250, AKGÜNDÜZ Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, C. 7, İstanbul 1994, s. 350; "Resm-i arus, cürm-ü cinayet, ev tapusu ve hariçten gelüp kışlar olası tütün resmi ve deştibâni, bu cümlesine bad-ı hevâ derler". BARKAN Ö. L., XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları, C. 1: Kanunlar, İstanbul 1943, s. 332.

⁶ Yave ve kaçgun, Abd-i Abık ve Kenizek Muştuluğu, Beytülmal mâli gaip ve mâli mefkud gibi. SAHİLLİOĞLU, bad-ı Hevâ, s. 417.

⁷ Sövmeye ve adam öldürme arasında suçları işleyenlerin af durumunda ödedikleri para cezalarıdır.

⁸ Sipahinin miri arazinin tasarruf hakkını reyaya tefviz ederken topladığı vergidir.

⁹ Sipahinin tımârında reyanın ev yapması durumunda ödediği vergidir.

¹⁰ Sipahinin üzerinde yazılı olmayan ve başka sancaktan gelip timara yerleşen reyadan alınan vergidir.

¹¹ Kaçan erkek ve kadın kölelerin yakalandığı sipahi toprağında sahibi gelinceye kadar takdir edilen günlük nafakası ve iade edilmesi karşılığında alınan vergidir.

¹² Kaçak hayvanların yakalanması ve bakımı karşılığında alınan vergidir.

¹³ Sipahinin ekinine hayvan salan veya hayvanı başkasının ekinine sokan kimseden zararı tazmin maksadıyla alınan para cezasıdır.

¹⁴ Miras hukuku ile ilgili olarak alınan vergilerdir.

¹⁵ BARKAN Ö. L., "Tımar", Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1, İstanbul 1980, s. 836; SAHİLLİOĞLU Halil, "Arûs Resmî", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul 1991, s. 423.

¹⁶ Mesela, Akkoyunlu ve Dulkadiroğlu Beyliği'ndeki Kanunnâmelerde resm-i arus ile ilgili düzenlemeler vardır. 1519 tarihli Sis sancağı tahrir Defterinde bulunan Sultan Kayıtbay Kanunu da böyle bir verginin Memlûkler'de olduğunu göstermektedir.

sonra kendi sistemine uyacak düzenlemelerle değiştirilmiştir. Şu halde feodal karakterli gibi görünen bu verginin ilk doğuş şekli ne olursa olsun, düğün dernek gibi mutlu bir olay dolayısıyla devlete yahut devletin temsilcisi olan tımar sahibinin bir gelir sağlamak amacıyla konulduğu anlaşılmaktadır¹⁷.

Gerdek resmi ile ilgili olarak gerek genel, gerekse sancak kanunnâmelerinde yapılan düzenlemelere bakıldığı zaman herkesin aynı miktarda ödeme yapmadığı görülmektedir. Kanunnâme hükümleri incelendiğinde resm-i ârusun miktarının belirlenmesinde üç faktörün etkili olduğu anlaşılmaktadır: Gelin adayının bakire ya da dul olması, evlenecek kadının dini (müslim ya da gayrimüslim olması), kızın babasının malî durumu (zengin-orta halli-fakir).

Genellikle kanunnâmelerde müslüman bir bakire kız için altmış akçe, dul kadın (seyyibe) için otuz akçe arus resmi takdir edilmiştir: “Ve resm-i ârusane cihâzlu kızdân altmış ve avretten kırk akçe; fakirlerden nısf-ı resm-i ganiyye ve mutavassıt’ül halden beyne beynedir”¹⁸. Bununla birlikte az sayıdaki örnekte bakire ve duldan aynı miktarda resm-i ârus alındığı da görülmektedir: “Ve resm-i ârus, bakireden ve seyyibeden kırk akçe”¹⁹. Yine bazı yörelerde genel ortalama olan altmış-otuz akçenin üzerinde resm-i ârus toplanması örneklerine rastlanılmaktadır: “Ve eğer, sipihlerden ve azeplerden ve tatarlardan bir kimesnenin bakire kızına nikâh olsa, resm-i ârus deyü yüzseksen akçe alınır. Ve eğer dul hatuna nikah olursa doksan akçe alınır”²⁰. Daha önce Dulkadiroğulları Beyliği’ne ait olan Kars-ı Maraş Sancağı Kanunnamesinde ise dört-beş altın gibi yüksek miktarda alınan resm-i ârus altmış-otuz akçe seviyesine çekilmiştir: “Ve resm-i ârusane mukaddema ziyade tağliz olunursa dörder beşer altın alınır idi. Ol dahi ref’ buyurulup iki baştan altmışar akçe, seyyibeden otuz akçe alınır”²¹. Kanunnâmeler incelendiğinde bazı yörelerde genel ortalamadan daha düşük miktarda gerdek resmi toplandığı da görülmektedir. Mesela, 932 (1526) tarihli Çukur-Âbad (Adana)

¹⁷ BARKAN, Tımar, s. 837; SAHİLLİOĞLU, Arus, s.423.

¹⁸ II. Beyazıt’ın Umumi Kanunnâmesi, m. 125. AKGÜNDÜZ Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, C. 2, İstanbul 1990, s. 59-60. Benzer hükümler Kanuni’nin Umumi Kanunnâmesi I, m. 160, AKGÜNDÜZ Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, C. 4, İstanbul 1992, s. 315. Kanuni’nin Umumi Kanunnâmesi II, m. 125. Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 4, s. 384; III. Murad’ın Umumi Kanunnâmesi, m. 135. AKGÜNDÜZ Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, C. 8, İstanbul 1994, s. 121.

¹⁹ Sadr-ı Suveyb Sancağı (Basra Eyalet Sancağı) Kanunnâmesi, m. 21. Osmanlı Kanunnâmeleri C. 8, s. 244.

²⁰ Kefe Sancağı (Kırım Hanlığı’nın Merkezi) Kanunnâmesi, m.149, AKGÜNDÜZ Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, C. 6, İstanbul 1993, s. 589.

²¹ Kars-ı Maraş Sancağı Kanunnâmesi m. 12 AKGÜNDÜZ Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, C. 7, İstanbul 1994, s. 182.

Kanunnâmesine göre bakiraden kırksekiz akçe dullardan ise yirmidört akçe resm-i ârus alınacaktır²². Aynı düzenleme 943 (1536) tarihli Sis (Kozan) Sancağı Kanunnâmesi'nin 9. Maddesinde de mevcuttur²³. 930 (1523) tarihli Adana Sancağı Kanunnâmesi'nde de bekârlardan yüzyirmi halebî akçe dullardan altmış halebî akçe arusiyye alınacağı²⁴ belirtilmektedir ki bu da aşağı yukarı aynı miktara karşılık gelmektedir. 889 (1484) tarihli Kili Sancağı Kanunnâmesi'nde ise gerdek resminin iyice aşağı çekilerek bakireden oniki akçe duldan altı akçe olarak alınacağı hükme bağlanmaktadır²⁵. Bölge halkının gayrimüslim olduğu bu sebeple müslümanların yarısı kadar gerdek resmi ödeyecekleri düşünülse bile kanunnâmede yer alan miktar bu oranın da altındadır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Osmanlı kanunnâmelerine göre ödenecek resmin miktarını belirleyen ikinci faktör evlenecek kızın babasının servetidir. Mesela, ailesi zengin bir bakireden altmış akçe alındığı halde, orta halli bir kızın gerdek resmi otuz-kırk , fakirin on-yirmi akçe civarındadır: "Ve gerdek değeri alâsı altmış, evsât'ül-hâl olursa kırk ya da otuz, fakir olsa yigirmi ya on akçe alına"²⁶. Kefalonya Kanunnâmesine göre ise zenginlerden otuz akçe, orta hallilerden yirmi akçe, fakirlerden on akçe alınacaktır²⁷. Oranların düşük olmasının sebebi bölge halkının gayrimüslim olmasından kaynaklanmaktadır.

Evlenecek kız ya da kadının mensup olduğu din de resm-i ârus miktarını etkilemektedir²⁸. Kanunnâmelerde gayrimüslim kadın ve kızlardan

²² "Ve resmi arusiyye bakireden kırksekiz akçe ve bîreden nısf-ı sahib-i cemaat ala". Çukur-Âbad Kanunnâmesi m. 8 AKGÜNDÜZ Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, C. 5, İstanbul 1992, s. 615.

²³ Sis Sancağı Kanunnâmesi m. 9. Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 7, s. 192.

²⁴ "Ve resmi arusiyye bıkrden yüzyirmi halebî akçe, seyyibeden altmış halebî akçe alına" Adana Sancağı Kanunnâmesi m. 11. Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 5, s. 596; aynı hüküm 930 (1523) tarihli Tarsus Sancağı Kanunnâmesi'nde de mevcuttur. m. 8. Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 7, s. 196.

²⁵ "Ve gerdek resmi kızıoğlan ise oniki akçe,...avret olsa altı akçe". Kili Sancağı Kanunnâmesi m. 13. Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 2, s. 435.

²⁶ Fatih'in Umumi Kanunnâmesi m. 21. AKGÜNDÜZ Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlili, C. 1, İstanbul 1990, s. 350. Benzer bir düzenleme aynı Kanunnâme'nin 57. Maddesinde karşımıza çıkmaktadır: "Ve gerdek değeri müslümanların gayet bağından altmış akçe alına ...gayette bağının atası validesi -Tabe Serahuma- zamanundan beri otuz akçedir. Andan aşağısı yigirmi akçe ve andan aşağıki gayette fakir ola on akçedir". s. 356. "Ve resm-i arusane cihazlu kızdan altmış akçe ve avretten kırk akçe fakirlerden nısf-ı ganiyye ve mutavasıt'ül halden beyne ve beynedir. Kanuni 'nin Umumi Kanunnâmesi I, m. 160. Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 4, s. 315. Aynı hüküm Kanuni'nin Umumi Kanunnâmesi II, m. 125 Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 4, s. 384.

²⁷ Kefalonya Sancağı Kanunnâmesi, m. 16. Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 2 s. 424.

²⁸ GIBB H./BOWEN H., Islamic Society and The West, Vol. 1, London 1957, s. 242.

müslümanların yarısı kadar gerdek resmi alındığı görülmektedir: “Ve resm-i ârusun ki, müslümandan ki, kız ola, âlası altmış, edna otuz alınur ve kefereden âlası otuz, ednası onbeş akçe alınur. Ve dul avret ola müslümandan âlası otuz, ve ednası onbes akçe alınur ve kefereden mutlak onbeş akçe alınur”²⁹. “Ve resm-i ârus müslümanlarda bakire için altmış akçe ve seyyibe için otuz akçe alına; kefereden bakire için otuz akçe, dul için onbeş akçe alına”³⁰. Bununla beraber kanunnâmelerde karşımıza çıkan örneklerden anlaşıldığı üzere bazı durumlarda müslim ve gayrimüslimlerden eşit miktarda resm-i ârus alındığı da olmaktadır: “ve resm-i ârusı müslümanların ve keferenin dul avretinin otuz akçe ve bakireden altmış akçe alına”³¹.

Esas itibariyle resm-i ârusun miktarını belirleyen faktörler yukarıda üzerinde durduğumuz ölçüler olmakla birlikte bazı kanunnâmelerde reaya kızları ile sipahi kızlarının özenle birbirinden ayrı tutulduğu ve sipahi kızlarından iki kat daha fazla gerdek resmi alındığı görülmektedir: “Ve resm-i ârusane sipahinin bîkr kızından altmış akçe ve dul avretinden otuz akçe ve şehirlü ve reayanın bîkr kızlarından otuz akçe ve dul avretinden onbeş akçe alınur. Keferenin bîkr ve bivelere dahi kezalik alısından otuz ve ednasından onbeşer akçe resm alınır”³². Hükümde de görüleceği üzere müslüman ve gayrimüslim reyadan eşit miktarda gerdek resmi alınırken sipahi kızlarından bunun iki katı vergi istenmektedir.

İlgi çekici olan noktalardan birisi de bazı yerlerde yaşayan halkın resm-i ârusdan muaf tutulmalarıdır: “Ve resm-i ârus babında filorici olduğu halde resm-i ârus verü-gelmediği ecilden resm-i ârus hasıl kayd olunmadı”³³.

Kanunnâme hükümlerine göre bir kimse cariyesini kölesine nikah etse resm-i nikah ve resm-i gerdek alınmaz: “Eğer bir kimesne cariyesini abdine verse resm-i nikah ve resm-i gerdek alınmaya. “Eğer âzâdlu kimesneye verse bekâr ise nısf-ı bekâr-ı hürre, seyyibe ise nısf-ı resm-i seyyibe-i hürre alınır”³⁴. Maddenin devamından da anlaşılacağı üzere eğer kadın köle azad edilmiş bir köleye nikahlanırsa hür bir kadın ya da kızın gerdek resminin yarısı alınır.

Boşandığı eşi ile yeniden nikah akdeden bir erkekten resm-i ârus talep edilmez: “ Ve bir kimesne mutallâkasına tekrar nikah etmelü olsa gerdek

²⁹ Serez Sancağı Kanunnâmesi m. 11, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 2, s. 503.

³⁰ Lipve ve Betova Sancakları Kanunnâmesi m. 20, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 7, s. 103.

³¹ Rodos Sancağı Kanunnâmesi, m.8, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 5, s. 432.

³² Kilis Sancağı Kanunnâmesi, m. 23. Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 7, s. 691. Aynı hüküm 973 (1565) tarihli Bosna Sancağı Kanunnâmesi'nde de mevcuttur. m. 2 9 Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 6, s. 459.

³³ Karadağ Sancağı Kanunnâmesi m. 42, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 6, s. 566.

³⁴ Celâlzâde Kanunnâmesi m. 255, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 7, s. 351.

resmin almak kanuna muhaliftir. Alınmaya"³⁵. "Ve dahi bir kimesne avretine tâlâk verse yine nikâh ettürse resm-i nikâh alınur ve resm-i ârusane alınmaya, şöyle bileler"³⁶.

Arus resmini hangi tarafın ödediğine dair Kanunnâmelerde açık bir ifade bulunmamakla birlikte, resmi toplayacak taraf ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Tahsil işi köyün tasarruf şekline göre has, zeamet, tımar sahibine; vakıf köy ise vakfın mütevellisine aittir. Bakire kızın gerdek resmi nerede ikâmet ederse etsin babası, hangi sipahinin raiyyeti ise ona ödenir. Buna karşılık dul kadın hangi tımarın toprağında ikâmet etmekte ise resmi ârusunu o tımarın sipahisi alır: "Bakirenin resm-i ârusanesi babasına tabidir; yani babasının sipahisi alır, ne çıkarsa çıksun. Amma avrette toprak muteberdir; kimin tımarında nikâh vâki olursa resm anundur"³⁷.

Tımarlarda toplanan resm-i ârusun kime ait olacağını belirleyen en önemli faktör tımarın serbest olup olmamasıdır. Çeşitli ayrımlara tabi tutulan tımarlar idari-malî açıdan da serbest tımarlar ve serbest olmayan tımarlar olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Padişah hasları ile vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, nişancı, defterdar, çavuşlar, çeribaşları, subaşılar, dizdarlar vb yüksek rütbeli memur ve askerlerin has ve zeametleri serbest tımar olarak tevcih edilmiştir³⁸. Buna karşılık sayı olarak daha fazla olan sipahi tımarları serbest olmayan tımar statüsündedir. Serbest tımarlar basit bit tanımla gerdek, tapu, cürm-ü cinayet, yaylak ve kıştal deştabanlık, yave ve kaçgun, koyun, tütün resmi gibi miktarı önceden belli olmayan bâd-ı hevâ vera rüsum-u serbestiye denilen vergileri tımar sahibinin toplama yetkisine sahip olduğu tımarlardır³⁹. Buna karşılık sahibinin bad-ı heva vergilerini toplama hakkına sahip olmadığı veya bu vergileri sancak beyi ve subaşı ile paylaşmak zorunda olduğu tımarlara da serbest olmayan tımarlar denilmiştir⁴⁰. Resm-i ârus da

³⁵ Aydın Sancağı Kanunnâmesi, m. 51 Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 2, s. 160.

³⁶ III. Murad Kanunnâmesi, m. 140, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 8, s. 121.

³⁷ III. Murad Kanunnâmesi, m. 136, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 8, s. 121. Benzer hüküm Kanuni'nin Umumi Kanunnâmesi I, m. 161 de de mevcuttur. Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 4, s. 315. Aynı yönde hükümler için bkz. BARKAN, Kanunlar, s. 282,393.

³⁸ BARKAN Ö. L., "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I, İstanbul 1980, s. 883; BARKAN, Tımar, s. 839; BARKAN, Kanunlar, s. 104; Silistre Sancağı Kanunnâmesi m. 15, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 3, s. 467

³⁹ CİN Halil, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Konya 1992, s. 81; BARKAN, Tımar, s. 839; "ve badehu zeamet ve seraskerler ve çavuşlar ve dizdarlar tımarları serbest olmak kanun-ı mukarrerdir. Mezkurunun tımarlarına sancak beyi, subaşıları ve gayrikanun üzere olan rüsumu serbestiyesine dahl etmeyeler". Silistre Sancağı Kanunnâmesi, m. 15 Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 3, s. 467.

⁴⁰ CİN, s. 81; BARKAN, Tımar, s. 839. Ayrıca serbest tımarlarda tımar sahibinin şeriye mahkemesinin kararı kesinleştikten sonra suçluları takip, tutuklama, cezaları infaz ve para cezalarını kendi nam ve hesabına toplama yetkisi de vardır.

bâd-ı hevâ vergileri içinde yer aldığından eğer tımar serbestse tamamı sipahiye ait olur, tımar serbest değilse sipahi gerdek resmini sancak beyi veya subaşı ile bölüşürdü: “ve erba-ı tımarın kanun muccebince tımarı serbest olunması emrolunan kimesneler tımarlarından kız çıkırsa, anlar altmış akçe alalar. Sancak beyi tarafından dahl olunmaya. Ve çıkan kız sair erbab-ı tımarın tımarlarından olsa altmış akçenin otuzun sancak başıları alup ve otuzun sahibi tımar ala”⁴¹. “bâd-ı hevâ deyü defterde kaydolunan resm-i ârus ... serbest olmayan tımarların nısf-ı sahib-i raiyetin, nısf-ı ahar-ı hariçten dahl eyliyen sancak beylerinin veyahut hariçten dahl eyleyen subaşılarınıdır”⁴².

Malikâne-divanî sistemin⁴³ uygulandığı yerlerde çift resmi, bennâk ve mücerret resmi, adet-i ağnam, resm-i cürm-ü cinayet, tapu resmi gibi toprak üzerinde yaşayan reayanın vermeye mecbur olduğu bütün vergi ve resimler divânî adı altında devleti temsil eden sipahiler tarafından toplanırdı. Bu çerçevede resm-i ârus da divânî kapsamına girdiği için sipahiler tahsil ederdi⁴⁴.

Osmanlı Devleti’nde resm-i ârus reayadan istenen bir mükellefiyet değildir. Sipahi, müselleme, piyade, hisareri, sancakbeyi, beylerbeyi gibi yönetici sınıf içerisinde yer alan görevlilerin kızları evlenirken de gerdek resmi ödemek kanundur. Sipahi kızları evlenirken resm-i ârusanelerini subaşı veya sancakbeyleri; hisareri kızlarınınkini dizdarlar; müselleme ve piyade kızlarınınkini tımar sahibi ya da sancak beyi; sancakbeyi kızlarınınkini ise beylerbeyi almıştır. Beylerbeyi kızlarının resm-i ârusaneleri ise padişah adına Hazine-i Amireye ait olmuştur⁴⁵: “Ve dahi sipahi taifesinin kızı çıkırsa resm-i

⁴¹ Hama Sancağı Kanunnâmesi m. 6, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 5, s. 665.

⁴² Kanuni’nin Umumi Kanunnâmesi II, m. 124, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 4, s. 384.

⁴³ Malikâne-divanî sisteminde aynı toprağın bir malikâne ve bir de divânisine tasarruf eden iki sahibi vardır. Toprağın kuru mülkiyeti (rakabe) malikâne sahibinin elindedir. Malikâne sahibi gerçek bir şahıs ya da vakıf olabilir ve tarla bağ, bahçe, bostan gibi yerlerden elde edilen ürünün onda, yedide veya beşte biri ile kovan ve değirmenlerden alınan resmin yarısını toplama hakkına sahiptir. Divânî hissesini devlet adına tahsil eden sipahiler ise toprağın verimine göre oranı değişen ve ürün üzerinden alınan verginin ikinci onda, yedide veya beşte biri ile kovan ve değirmen resimlerinin diğer yarısını ve her türlü örfi vergiyi toplarlardı. BARKAN Ö. L., “Malikâne-Divânî Sistemi” Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I, İstanbul 1980, s. 154 vd; CİN Halil/AKYILMAZ Gül, tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni, Konya 1995, s.238-239.

⁴⁴ BARKAN, Divânî, s. 154-155; CİN/AKYILMAZ, S. 239; “Ve şol nesne ki, resm-i çift ve resm-i bennak ve caba ve resm-i arusane ve resm-i ağnam ve bâd-ı hevâ ve sair rüsum-u örfiyye her ne ise ol makule erbab-ı tımarındır; vakıf ve mülk sahipleri dahl eylemeyeler”. Malatya Emlâk ve Evkaf Kanunnâmesi, m. 2, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 6, s. 272.; “Ve cümle karyenin örfiyatı ki, resm-i çift ve bennak ve caba ve resm-i ganem ve resm-i arus ve resm-i tapu ve deştibânidir, sipahiye mahsustur; sahib-i mülk ve vakfa bundan hisse yoktur”. Karaman Eyaleti Kanunnâmesi, m. 112, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 3, s. 328.

⁴⁵ BARKAN, Tımar, s. 838; CİN/AKYILMAZ, S. 308.

ârusanesi ise subaşı alup ve sancakbeyi alur ve dahi beylerbeyi kızı çıkısa resm Hizane-i Âmireye alunur ve dahi müselleme ve piyade kızları çıkısa resm-i ârusiyesi çiftlik üzerinde olursa sancağı beyleri alur ve illâ olmazsa sahib-i tımarındır⁴⁶. “Erbab-ı tımarın kızlarını resm-i gerdeği sancak beylerinin ve mertdan-ı kal’anın kızlarının resm-i gerdeği dizdarlarıdır⁴⁷.”

Bir tımarında oturan eşkinci, yamak, tatar, cambaz vb gibi özel bir teşkilata bağlı askeri zümrelerde gerdek resimleri bu teşkilatın kendi reisleri (genellikle subaşı) tarafından alınmıştır. Resm-i ârusaneden pay alamayan sipahi ise bunun karşılığında toprak hakkı olarak altı akçe almıştır⁴⁸. Aynı şekilde şahinci, çakırcı, atmacacı, doğancı vb saray için avcı kuşu yetiştiren zümrelerin kızlarının arusaneleri sipahiye ait olmayıp miri (devlet hazinesi) için toplanmıştır⁴⁹.

Gerdek resmi ile ilgili olarak kanunnâmelerde karşımıza çıkan bir diğer ilgi çekici nokta bazı bölgelerde reyanın resm-i ârusunun doğrudan doğruya merkezi hazine için toplanması ve yöneticilerin de altı akçe civarında bir toprak hakkı almalarıdır. Mesela, Ebu Arbe Sancağı (Basra Eyaletine bağlı) ve Remle Sancağı (Basra Eyaletine bağlı) nda resm-i ârus devlet hazinesi için toplanmakta ve altı akçe de resm-i subaşılık alınmaktadır: “Ve resm-i arâs bakireden altmış akçe ve seyyibeden otuz akçe miriye ve her birinden altı akçe resm-i subaşı alunur⁵⁰. “Ve resm-i arâs bakireden seksen akçe ve seyyibeden kırk akçe miriye ve altı akçe resm-i subaşılık alunur⁵¹.”

III. RESM-İ ÂRUS İLE “FORMARRIAGE” İN MUKAYESESİ

Avrupa’da Ortaçağ’a damgasını vuran feodal sistemde feodal bey serf üzerinde önemli şahsi haklara sahiptir. Feodal beyin serfin sahibi olduğunu simgeleyen en kayda değer uygulamalardan birisi “ius primae noctis” yani ilk gece hakkı ve bunun doğal uzantısı olan “formarriage” dir. Kılıçbay’ın değimiyle her iki örfî hukuk kuralı da barona serfi tamamen denetim altında tutma ve emek-rantın tamamına el koymanın sürekliliğini sağlamaktadır⁵².

⁴⁶ III. Murat Kanunnâmesi, m. 138, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 8, s. 121.

⁴⁷ Vidin Kanunnâmesi, m. 960, BARKAN Ö.L., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü”, Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I, İstanbul 1980, s. 754.

⁴⁸ “Eşkinci ve yamak ve tatar vecanbaz taifesinin resm-i arusanesi subaşındır; sipahî heman toprak hakkı altı akçe alır. Silistre Sancağı Kanunnâmesi, m. 81, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 7, s. 720.

⁴⁹ “Çakırcı ve şahinci ve atmacacı ve sair doğancının resm-i arusanesini emri şerifle der’i devletten gelen kullar miri için cem ederler”. Silistre Sancağı Kanunnâmesi, m. 18, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 7, s. 715.

⁵⁰ Ebu Arbe Sancağı Kanunnâmesi, m. 2, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 8, s. 227.

⁵¹ Remle Sancağı Kanunnâmesi, m. 8, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 8, s. 241.

⁵² KILIÇBAY Mehmet Ali, Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı, Ankara 1982, s. 242. Malikâmeden kaçan serfi senyörün takip hakkı “droit de poursuite” ve “main

“Ius primae noctis”, evlenen serf kadınlarının ilk gecelerini senyörün yanında geçirmelerini gerektiren bir kuraldır. İlk gece hakkı feodal beyin doğacak çocuklar üzerinde hak sahibi olduğunun da sembolik bir göstergesidir. Uygulamada senyör bu hakkını kullanmamakta ancak gelecek kuşak serflerin üzerindeki egemenliğinin sembolü olarak bir hukuk kuralı biçiminde muhafaza etmektedir⁵³.

İlk gece hakkının tamamlayıcısı niteliğinde olan “formarriage” kuralı ise malikâne (manoir)⁵⁴ dışından evlenmek isteyen bir serfin lordundan izin alması mecburiyetini ifade eder⁵⁵. Feodal düzende kural serfin malikâne içinden evlenmesidir. Eğer serf kızlarından birisi malikâne dışından evlenmek isterse senyöre “formarriage” adı verilen çok yüksek tutarda bir bedel ödemek zorundadır⁵⁶. Bu bedel ise bir serfin kolay kolay ödeyemeyeceği kadar fazladır. Formarriage kuralının amacı mümkün olduğunca malikâne dışı evlenmelerin önlenmesidir. Çünkü feodal düzende kadın serf kocasını izleyeceği için kendi malikânesini terkedip kocasının malikânesine yerleşecektir. Bu durumda senyör, hem işgücü kaybına uğrayacak hem de doğacak çocuklar üzerinde hak iddia edemeyecektir⁵⁷. Teorik olarak serfin formarriage i ödedikten sonra malikânedan ayrılma hakkı vardır, fakat yukarıda da belirttiğimiz üzere bunu ödeyecek parası hiçbir zaman olamayacağından bu uygulama baron açısından bazı yazarların savunduğu gibi bir gelir kaynağı⁵⁸ olmaktan çok emek arzının azalmasını önleyici bir tedbir halini almaktadır⁵⁹. Bu nedenle senyörler genellikle maliânelerindeki serf kadınların manoir dışından evlenmelerine izin vermemişler ve zaman zaman

morte” ilkesi olarak bilinen serfin tek mirasçısının baron olması ilkeleri de ilk iki kuralla birlikte feodal beyin serf üzerindeki hakimiyetini tartışmasız ortaya koyan uygulamalardır.

⁵³ KILIÇBAY, s. 242.

⁵⁴ Feodalitede fiefin normal olarak aldığı fiziki biçime malikâne ya da manoir denir. Malikânenin merkezinde senyörün şatosu vardır. Bunun dışında malikâne ekilebilir topraklarla bunların kıyısındaki mer’a, otlak, orman ve ekilemeyen araziden –taşlık, kumluk, kıraç alanlar ve bataklıklar- oluşurdu. Malikânenin ekilebilir toprakları ise iki ana bölüme ayrılırdı: Doğrudan doğruya senyöre ait olan tarlalar (demesne, domain) serflerin tasarrufuna bırakılan topraklar (tenure). HUBERMAN Leo, Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla, (çev. BELGE Murat), İstanbul 1991, s. 12; CİN/AKYILMAZ, s. 61-62.

⁵⁵ BLUM Jerome, The End of the Old Order of Rural Europe, Princeton 1978, s. 83; BISHOP Morris, The Pelican Book of the Middle Ages, Harmondsworth 1983, s. 254.

⁵⁶ Serf eğer malikâne dışından evlenmezse formarriage yükümlülüğü yoktur. Tıpkı Batı Avrupa’da olduğu gibi Doğu Avrupa ülkelerinde de serfler evlenirken feodal beylerden izin almak zorundadılar. Ancak Avusturya, Prusya gibi monarşilerde feodal bey, sadece bazı özel sebeplerin varlığı halinde (sabika kaydı, dikbaşlılık, tembellik, sefahat vb) izin isteğini geri çevirebilirdi. BLUM, s. 84.

⁵⁷ BLUM, s. 84; CİN/AKYILMAZ, s. 58, 308.

⁵⁸ BISHOP, s. 254.

⁵⁹ KILIÇBAY, s. 242.

serflerini istekleri dışında birbirleriyle evlenmeye zorlamışlardır. Feodal beyler kimi durumlarda formarriage müessesesini serflerinin iyiliği için kullandıklarını iddia etmekten de geri kalmamışlardır. Mesela, Kont Bernstorff, bir serfin kızının ikiz çocuklarının babası olan malikâne dışından bir erkekle evlenmesine izin vermemiştir. Gerekçesi ise “adamın bir alkolik olduğu ve serfin kızı ile çocuklarının baba evinde kalmalarının kendileri için daha hayırlı olacağı”dır⁶⁰.

Formarriage ile ilgili olarak yukarıda verdiğimiz bilgiler de göstermektedir ki Osmanlı Devleti’nde örfi bir vergi olarak toplanan resm-i ârusun feodal nitelikli formarriage ile benzer yönlerini bulmak zordur. Herşeyden önce Osmanlı Devleti’nde tamamen şahsi hürriyet alanı içinde kalan nikah akdine sipahinin müdahale hakkı yoktur. Reaya istediği ile evlenir. Sipahi, tımar sistemi çerçevesinde reaya üzerindeki haklarını ancak bir devlet memuru sıfatıyla ve devlet adına kullanmaktadır. Öte yandan Osmanlı Devleti’nde evlenmek isteyen erkeklerin alacağı kadının sipahisine gerdek resmi ödemeye mecbur tutulması için onun başka bir tımar sahibinin raiyeti olması gibi bir şart mevcut değildir. Resm-i ârus, tımar içinden ya da dışından evlenen her kız ve dul kadında alınmıştır⁶¹. Osmanlı Kanunnâmelerinden sadece Bozok Kanunnâmesi’nde iç ve dış evlenme arasında ayırım yapılması ve buna göre resm-i ârusun miktarının farklılaşması da bu görüşlerimizi doğrular niteliktedir: “Bir raiyetin bakire kızı yine kendü boyundan bir kimseye verülür olsa, ber-mucebi şer’i mutahhar akd-i nikâh olunduktan sonra bera-tında resm-i ârus kaydolan sipahiye yüz akçe vere. Ve eğer ahar boy hal-kına verülür olsa vakt-i nikâhta sipahiye ikiyüz akçe vere”⁶². Zaten 966 tarihli Bozok Sancağı Kanunnâmesi’nde bu hüküm değiştirilerek iç ve dış evlenme arasındaki fark kaldırılmış ve Osmanlı sistemine uygun bir düzenleme yapılmıştır: “Vilâyet-i mezburede resm-i ârusane şimdiye değin şol vech üzerine alınırdı ki bir kimesnenin kızı kendü sipahisinin reayasından hariç gayri sipahinin reayasından kimesneye verilse, ikiyüz akçe alınıp kendü sipahisinin reayasına verse yüzyirmi akçe alınırdı. Haliyâ fermân-ı

⁶⁰ MAGER F. Geschichte des Bauerntums und der Boden Kultur im Lande Mecklenburg, Berlin 1955, s. 170.

⁶¹ BARKAN, Tımar, s. 837; BARKAN, Feodal Düzen, s. 882; CİN/AKYILMAZ, s. 308.

⁶² Bozok Sancağı Kanunnâmesi, m. 62, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 6, s. 231. Aynı hüküm için bkz. BARKAN, Çiftçi Sınıflar, s. 754. Bu istisnanın iki nedeni olabilir: Birincisi Bozok Livası göçebelerin yoğun olarak buldukları bir bölgedir ve bazı göçebe boylarında dış evlilik yasaklanmıştır. İkincisi ise bazı sipahilere göçebelerin vergilerinin bir tımar halinde ve sahib-i raiyet sıfatıyla verilmiş olmasıdır. Sipahiye hasıl yazılan göçebe raiyetten birinin dıştan evlenmesi yerleşik reayada olduğunun tersine yerine hemen başka birinin gelmesinin imkânsız olmasından ötürü sipahiye gelir kaybına uğratacağından böyle bir hüküm konulmuştur. KILIÇBAY, s. 386.

şerif birle ref olunup lâ alet-tayin her kime verirse bakireye altmış ve seyyibeden otuz akçe alınmak ferman olmuştur⁶³.

Ayrıca bu vergi sadece reayadan toplanmamış, sipahi, sancakbeyi, beylerbeyi gibi askeri sınıf üyelerinin kızları evleneceğinde de resm-i ârus alınmıştır: “Ve dahi sipahi taifesinin kızı çıksa resm-i ârusanesi subaşılıkta ise subaşı alur, eğer sancak altında ise sancakbeyi alur ve dahi sancak beyinin kızı çıksa beylerbeyi alur ve beylerbeyinin kızı çıksa Hizane-i Amireye alınur⁶⁴. Bu hüküm de bize resm-i ârusun feodal nitelikli olmadığını ispatlayan bir başka delildir.

Resm-i arus ile form marriage in birbirinden farklı olduklarını ortaya koyan bir başka nokta da Osmanlı devleti’nde bir sosyal gurup olarak ortaya çıkan “ortakçı kul” ların hukuki statüsüdür. Ortakçı kullar reayadan tamamen ayrı bir hukuki statüye sahip, ayrı defterlere kayıd edilmiş özel şartlara tabi guruplardır. Bunlar kölelikle hür köylüler arasında bir yerdedirler ve bu açıdan feodal düzendeki serflerle büyük benzerlikler göstermektedirler. Ortakçı kullara sadece XIV ve XV. Yüzyıllarda Trakya Bölgesi’nde Edirne ve İstanbul haslar kazasıyla Bursa ve Biga civarında ve Batı Anadolu ve Rume- li’deki bazı vüzere vakıflarında rastlanmıştır⁶⁵. Ortakçı kullar zamanla reaya içinde eritilmişler, XVI. Yüzyılın ortalarından itibaren de tamamen kaybolmuşlardır. Zaten mevcut oldukları süre zarfında Osmanlı sosyo-ekonomik düzenini etkilemeyecek kadar ufak bir azınlık oluşturmuşlardır⁶⁶.

Osmanlı Devleti’nde ortakçı kullarla ilgili olarak özel kanun ve ni-zâmlar vazedilmiştir. Ayrıca umumi kanunnâmelerde de ortakçı kullarla ilgili hükümlere rastlamak mümkündür. Bu düzenlemelerden de anlaşılacağı üzere tıpkı serfler gibi ortakçı kullar da kendi aralarından evlenmek zorundadırlar. Rızalarıyla aynı beyliğe mensup bir ortakçı kul ile evlenmek istemeyen kadınlar, kullar arasından seçilecek bir kimseyle zorla evlendirilir- ler⁶⁷. Kulların ihtiyacından fazla oldukları için dışarıdan evlenmelerinde bir

⁶³ Bozok Sancağı Kanunnâmesi, m. 5, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 6, s. 239.

⁶⁴ Kanuni’nin Umumi Kanunnâmesi I, m. 162, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 4, s. 315.

⁶⁵ BARKAN Ö.L., “XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri Ortakçı Kullar”, Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I, İstanbul 1980, s. 577-578.

⁶⁶ İNALCIK Halil, “Servile Labour in the Ottoman Empire”, Studies in Ottoman Social and Economic History, London 1985, s. 32-33; BARKAN, Kullar, s. 578.

⁶⁷ “Ve avret-i fevt olan hassa kullar ve hizmete yarımış mücerret kullar hassa cariyelerden tezevvüc talep ettikte ekseri rıza vermeyüp harice varmak havasında olurlarmış. Şimdi emr olundu ki min ba’d hassa kullardan gayrı harice cariyeye verilmeye”, İstanbul Hasları Kanunnâmesi, m. 20, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 2, s. 311. Aynı hüküm BARKAN, Kullar, s. 761. “Ve kullarla cevâri arasından min ba’d cebr-i şer’i câri olup, tezvice kabil olan cariyeleri ki evlenmek mühimmi olan kullara ihtiyarlarıyla varmaya veya fevt olan e-rinden baştinasına hizmet eder oğulları kalmaya fil cümle bunların emsali bir özr-i kavî ile

serflerini istekleri dışında birbirleriyle evlenmeye zorlamışlardır. Feodal beyler kimi durumlarda formarriage müessesesini serflerinin iyiliği için kullandıklarını iddia etmekten de geri kalmamışlardır. Mesela, Kont Bernstorff, bir serfin kızının ikiz çocuklarının babası olan malikâne dışından bir erkekle evlenmesine izin vermemiştir. Gerekçesi ise “adamin bir alkolik olduğu ve serfin kızı ile çocuklarının baba evinde kalmalarının kendileri için daha hayırlı olacağı”dır⁶⁰.

Formarriage ile ilgili olarak yukarıda verdiğimiz bilgiler de göstermektedir ki Osmanlı Devleti’nde örfi bir vergi olarak toplanan resm-i ârusun feodal nitelikli formarriage ile benzer yönlerini bulmak zordur. Herşeyden önce Osmanlı Devleti’nde tamamen şahsi hürriyet alanı içinde kalan nikah akdine sipahinin müdahale hakkı yoktur. Reaya istediği ile evlenir. Sipahi, tımar sistemi çerçevesinde reaya üzerindeki haklarını ancak bir devlet memuru sıfatıyla ve devlet adına kullanmaktadır. Öte yandan Osmanlı Devleti’nde evlenmek isteyen erkeklerin alacağı kadının sipahisine gerdek resmi ödemeye mecbur tutulması için onun başka bir tımar sahibinin raiyeti olması gibi bir şart mevcut değildir. Resm-i ârus, tımar içinden ya da dışından evlenen her kız ve dul kadında alınmıştır⁶¹. Osmanlı Kanunnâmelerinden sadece Bozok Kanunnâmesi’nde iç ve dış evlenme arasında ayırım yapılması ve buna göre resm-i ârusun miktarının farklılaşması da bu görüşlerimizi doğrular niteliktedir: “Bir raiyetin bakire kızı yine kendü boyundan bir kimseye verülür olsa, ber-mucebi şer’i mutahhar akd-i nikâh olunduktan sonra beratında resm-i ârus kaydolunan sipahiye yüz akçe vere. Ve eğer ahar boy halıkına verülür olsa vakt-i nikâhta sipahiye ikiyüz akçe vere”⁶². Zaten 966 tarihli Bozok Sancağı Kanunnâmesi’nde bu hüküm değiştirilerek iç ve dış evlenme arasındaki fark kaldırılmış ve Osmanlı sistemine uygun bir düzenleme yapılmıştır: “Vilâyet-i mezburede resm-i ârusane şimdiye değin şol vech üzerine alınırdı ki bir kimesnenin kızı kendü sipahisinin reayasından hariç gayri sipahinin reayasından kimesneye verilse, ikiyüz akçe alınıp kendü sipahisinin reayasına verse yüzyirmi akçe alınırdı. Haliyâ fermân-ı

⁶⁰ MAGER F. Geschichte des Bauerntums und der Boden Kultur im Lande Mecklenburg, Berlin 1955, s. 170.

⁶¹ BARKAN, Tımar, s. 837; BARKAN, Feodal Düzen, s. 882; CİN/ AKYILMAZ, s. 308.

⁶² Bozok Sancağı Kanunnâmesi, m. 62, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 6, s. 231. Aynı hüküm için bkz. BARKAN, Çiftçi Sınıflar, s. 754. Bu istisnanın iki nedeni olabilir: Birincisi Bozok Livası göçebelerin yoğun olarak buldukları bir bölgedir ve bazı göçebe boylarında dış evlilik yasaklanmıştır. İkincisi ise bazı sipahilere göçebelerin vergilerinin bir tımar halinde ve sahib-i raiyet sıfatıyla verilmiş olmasıdır. Sipahiye hasıl yazılan göçebe raiyetten birinin dıştan evlenmesi yerleşik reayada olduğunun tersine yerine hemen başka birinin gelmesinin imkânsız olmasından ötürü sipahiye gelir kaybına uğratacağından böyle bir hüküm konulmuştur. KILIÇBAY, s. 386.

şerif birle ref olunup lâ alet-tayin her kime verirse bakireye altmış ve seyyibeden otuz akçe alınmak ferman olmuştur⁶³.

Ayrıca bu vergi sadece reayadan toplanmamış, sipahi, sancakbeyi, beylerbeyi gibi askeri sınıf üyelerinin kızları evleneceğinde de resm-i ârus alınmıştır: “Ve dahi sipahi taifesinin kızı çıksa resm-i ârusanesi subaşılıkta ise subaşı alur, eğer sancak altında ise sancakbeyi alur ve dahi sancak beyinin kızı çıksa beylerbeyi alur ve beylerbeyinin kızı çıksa Hizane-i Amireye alınur⁶⁴. Bu hüküm de bize resm-i ârusun feodal nitelikli olmadığını ispatlayan bir başka delildir.

Resm-i arus ile formarrriage in birbirinden farklı olduklarını ortaya koyan bir başka nokta da Osmanlı devleti’nde bir sosyal gurup olarak ortaya çıkan “ortakçı kul” ların hukuki statüsüdür. Ortakçı kullar reayadan tamamen ayrı bir hukuki statüye sahip, ayrı defterlere kayıd edilmiş özel şartlara tabi guruplardır. Bunlar kölelikle hür köylüler arasında bir yerdedirler ve bu açıdan feodal düzendeki serflerle büyük benzerlikler göstermektedirler. Ortakçı kullara sadece XIV ve XV. Yüzyıllarda Trakya Bölgesi’nde Edirne ve İstanbul haslar kazasıyla Bursa ve Biga civarında ve Batı Anadolu ve Rume- li’deki bazı vüzere vakıflarında rastlanmıştır⁶⁵. Ortakçı kullar zamanla reaya içinde eritilmişler, XVI. Yüzyılın ortalarından itibaren de tamamen kaybolmuşlardır. Zaten mevcut oldukları süre zarfında Osmanlı sosyo-ekonomik düzenini etkilemeyecek kadar ufak bir azınlık oluşturmuşlardır⁶⁶.

Osmanlı Devleti’nde ortakçı kullarla ilgili olarak özel kanun ve ni-zâmlar vazedilmiştir. Ayrıca umumi kanunnâmelerde de ortakçı kullarla ilgili hükümlere rastlamak mümkündür. Bu düzenlemelerden de anlaşılacağı üzere tıpkı serfler gibi ortakçı kullar da kendi aralarından evlenmek zorundadırlar. Rızalarıyla aynı beyliğe mensup bir ortakçı kul ile evlenmek istemeyen kadınlar, kullar arasından seçilecek bir kimseyle zorla evlendirilirler⁶⁷. Kulların ihtiyacından fazla oldukları için dışarıdan evlenmelerinde bir

⁶³ Bozok Sancağı Kanunnâmesi, m. 5, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 6, s. 239.

⁶⁴ Kanuni’nin Umumi Kanunnâmeleri I, m. 162, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 4, s. 315.

⁶⁵ BARKAN Ö.L., “XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri Ortakçı Kullar”, Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I, İstanbul 1980, s. 577-578.

⁶⁶ İNALCIK Halil, “Servile Labour in the Ottoman Empire”, Studies in Ottoman Social and Economic History, London 1985, s. 32-33; BARKAN, Kullar, s. 578.

⁶⁷ “Ve avret-i fevt olan hassa kullar ve hizmete yararımış mücerret kullar hassa cariyelerden tezevvüc talep ettikte ekseri rıza vermeyüp harice varmak havasında olurlarmış. Şimdi emr olundu ki min ba’d hassa kullardan gayrı harice cariyeye verilmeye”, İstanbul Hasları Kanunnâmeleri, m. 20, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 2, s. 311. Aynı hüküm BARKAN, Kullar, s. 761. “Ve kullarla cevâri arasından min ba’d cebr-i şer’i câri olup, tezevvev kabul olan cariyeleri ki evlenmek mühimmi olan kullara ihtiyarlarıyla varmaya veya fevt olan erinden baştınasına hizmet eder oğulları kalmaya fil cümle bunların emsali bir özr-i kavî ile

sakinca görülmeyen ortakçı kul kadınlarla evlenmek için de özel izin alınması ve “ağırlık” adı altında bir ödemenin yapılması gerekmektedir⁶⁸. Ayrıca ortakçı kul statüsündeki bir kadınla evlenmek isteyen erkeğin ortakçılık şartlarını kabul etmesi ve Padişaha ait bir kul kadının hizmetlerinden yararlanma mukabili “bedel-i himet-i cariyeye” ödemesi mecburidir.

Görüldüğü üzere ortakçı kulların evlilikle ilgili tâbi oldukları hükümler feodal sistemdeki düzenlemelere çok benzemektedir. Feodalitede feodal beyin, ortakçı kullarda ise Padişah haslarının veya vakıfların yöneticilerinin evliliklere müdahale hakları vardır. Ayrıca her ikisinde de iç ve dış evlenme ayrımı yapılmış ve bu ayrıma bir takım hukuki sonuçlar bağlanmıştır. Kul statüsünde bir kadınla evlenmek isteyen ve kendisi kul olmayan bir erkekten istenen ağırlık adındaki ödeme, amaç ve biçim açısından form marriage e çok benzemektedir. Zaten ortakçı kulların ağırlık dışında evlenirken resm-i ârus ödemek zorunda olmaları da⁶⁹ resm-i ârusla form marriage in birbirinden tamamen farklı olduklarını ortaya koymaktadır.

IV. SONUÇ

Osmanlı Devleti’nde tekâlif-i örfiyye kapsamına giren bâd-ı hevâ vergileri içinde yer alan resm-i ârus, Tanzimat Dönemi’ne kadar reyadan toplanmıştır. Gerdek resminin miktarının tesbitinde gelin adayının bakire ya da dul olmasının, dininin ve kızın babasının malî durumunun belirleyici olduğu görülmektedir. Bununla beraber bazı özel örneklerde genel ortalamanın altında ya da üstündeki miktarlarda da resm-i ârus toplanabilmiştir. Tımarın serbest olup olmamasına göre ya gerdek resminin tamamını tımar sahibi kullanmış ya da sancak beyi subaşı gibi merkezi idarenin temsilcileriyle paylaşmıştır.

Makalemizde ortaya koyduğumuz gibi resm-i ârusun feodal beye serflerin evlenirken ödedikleri form marriage ile bir bağlantısı yoktur. En başta tımar topraklarında yaşayan raiyet evlenirken tımar sahibinin iznini almak zorunda değildir. Öte yandan bir reaya kadın rahatlıkla başka bir tımar

ki mazur olmaya, cebr ile tâlib olan kula verile”. İstanbul Hasları Kanunnâmesi , m. 21, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 2, s. 311.

⁶⁸ BARKAN, Kullar, s. 761; İNALCIK, s. 33; “Şimdi emr olundu ki min ba’d hassa kullardan gayrı harice cariyeye verilmeye meğher ki anların hacetinden fazla olup hariçten yarar kefillerle ortak hizmetine iltizâm eder kimesne talip buluna ki haline göre ağırlığı alunup ortak hizmeti teklif oluna. Ol vakit verilmek caiz ola”. İstanbul Hasları Kanunnâmesi , m. 20, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 2, s. 311. Aynı hüküm, BARKAN, Kullar, s. 761.

⁶⁹ “Ve kullardan resm-i arus bakire için otuzar akçe ve bive için onbeşer akçe ve kuldan gayrıdan bakire için altmışar akçe, b,ve için otuzar akçe alınmak mamul kanunmuş gerü ol mucep üzre mukarrer olup...” İstanbul Hasları Kanunnâmesi , m. 23, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 2, s. 311-312.; “Ve gerdek değeri ne ise vereler”. İstanbul Haslarının Ber’atı Sutei, m. 2, Osmanlı Kanunnâmeleri, C. 1, s. 460.

yaşayan erkekle evlenebilir. Bunun için ne izne ne de özel bir ödemeye ihtiyacı yoktur. İçten de dıştan da evlense ödeyeceği gerdek resmi miktarı aynıdır. Osmanlı Devleti, Dulkadiroğulları Beyliği'ne ait toprakları ele geçirdiği zaman bir süre bölgede geçerli olan Bozok Kanunnâmesi'ni yürürlükte bırakmış, ancak daha sonra Kanunnâmede yer alan iç ve dış evlenme farkını kaldırarak kendi sistemine uygun bir düzenleme yapmıştır. Kanunnâmenin orijinal halinde dışarıdan bir erkekle evlenecek bir kadın normalin iki katı gerdek resmi ödemek zorunda iken daha sonra bu hüküm değiştirilmiştir. Bunların dışında resm-i ârus ödeme mükellefiyeti sadece reayaya ait değildir. Yönetici sınıf içerisinde yer alan sipahi, subaşı, sancakbeyi, beylerbeyi kızları evlenirken de gerdek resmi ödenmesi mecburidir. Son olarak Osmanlı Devleti'nde reayadan ayrı bir sosyal gurup teşkil eden ortakçı kul statüsündeki kadınlarla evlenmek isteyen erkeklerin vermek zorunda oldukları formarriage e çok benzeyen ağırlık adındaki ödenti de gerdek resmi ile formarriage in farklı oldukları görüşümüzü doğrular niteliktedir.

